

De oorsprong van het derde boek van de Anthologia Palatina (de zgn. Kyzikeense epigrammen).*

door

Kristoffel DEMOEN

Aspirant N.F.W.O

Binnen de Anthologia Graeca bekleden de 19 Kyzikeense epigrammen een merkwaardige positie. Met zijn totaal van 82 verzen vormt deze anonieme collectie het kortste boek van de Anthologia, maar de problemen omtrent de oorsprong ervan zijn des te groter. Nu heeft de hele Anthologia natuurlijk een lange en ingewikkelde geschiedenis: uit 16 - 17 eeuwen epigrammenliteratuur zijn er zowat 4100 bloemen geplukt, die lang niet allemaal zo'n duidelijke afkomst hebben¹. Toch weten we van de meeste boeken wel waar hun ontstaan ligt en hoe ze in de AG zijn terechtgekomen. Nogal wat gaan in laatste instantie terug op de „oercollecties”, de Στέφανος van Meleagros van Gadara (ca. 70-60 v.C., met epigrammen vanaf de archaische periode), die van Philippos van Thessaloniki (ca. 40 n.C., vooral uit de periode vanaf Meleagros), en de Κύκλος van Agathias (mid-6e eeuw, met veel werk van tijdgenoten). De eerste twee bloemlezingen hadden hoogstwaarschijnlijk een alfabetische volgorde; Agathias was de eerste om de epigrammen in genres in te delen. Deze indeling werd gevolgd door Konstantinos Kephala, die kort voor 900 een aantal bloemlezingen tot één geheel combineerde: behalve op de Κύκλος en ἐπιτομαί van beide Στέφανοι baseerde hij zich vooral op uitgaven van afzonderlijke auteurs zoals Roufinos en Palladas.

Rond 980 ontstond dan de Anthologia Palatina, zo genoemd naar het manuscript, de Palatinus 23. Ze is een uitbreiding van die van Kephala: 8 van de 15 boeken gaan rechtstreeks op hem terug: V tot VII en IX tot XI zijn voorafgegaan door titels die samenvallen met Agathias' indeling: ἐρωτικά, ἀναθηματικά, ἐπιτύμβια, ἐπιδεικτικά, προ-

* Deze uiteenzetting gaat in hoofdzaak terug op mijn licentiaatsverhandeling *Stylopinakia. Studie van Anthologia Palatina boek III* (Gent 1986, onuitgegeven).

1. Voor uitvoerige inleidingen op de Anthologia, zie P. WALTZ, *Anthologie grecque. Tome I* (Paris 1928) Introduction III - XXXVII, en H. BECKBY, *Anthologia graeca I* (München 1957) 9-89.

τρεπτικά, en συμποτικά - σκωπτικά. IV bestaat uit de prooimia van de drie „oercollecties”², XII heeft als basis de „Μοῦσα Παιδική”, een collectie pederastische gedichten samengebracht door en gedeeltelijk van de hand van Straton van Sardeis (2e eeuw n.C.). De redacteur van de Palatinus heeft 7 kleinere boeken toegevoegd; 4 daarvan zijn zeer heterogeen van afkomst: I (de „christelijke” epigrammen, vooral descriptieve uit de 4e tot de 10e eeuw), XIII (διαφορῶν μέτρων, wellicht uit 1 of meerdere metrische tractaten bijeengezocht), XIV (ἀριθμητικά καὶ γρίφοι) en XV (σύμμικτα, met o.a. de beroemde figuurgedichten).

Tenslotte zijn er 3 gehelen van 1 enkele auteur: VIII (epigrammen van Gregorios van Nazianze, 4e eeuw n.C.), II (de ἔκφρασις van Christodoros, ca. 500 n.C.) en III³.

Er zijn inderdaad verschillende redenen om aan te nemen dat de Kyzikeense epigrammen van een en dezelfde hand komen. Vooreerst is er de inhoudelijke samenhang: alle epigrammen behandelen een mythologisch voorbeeld van de liefde van kinderen tegenover hun ouders, meestal de moeder. Volgens de uitgebreide lemmata, die de epigrammen voorafgaan en door de copist van de Palatinus uitzonderlijkerwijze in de tekstkolom zelf zijn opgenomen, beschrijven ze tempelversieringen met die onderwerpen. De epigrammen zijn inderdaad van het ekphrastische genre, en vertonen op dit punt ook een stilistische eenheid: de aanspreking van de tweede persoon, in 10 epigrammen⁴, en het frequent gebruik van het aanwijzend vornaamwoord ὅδε zijn vaste technieken van dit genre⁵. Het woordgebruik wijst eveneens op 1 auteur: opvallend is bv. de voorkeur voor zeldzame samengestelde woorden, vooral adjectieven: θυρσοχαρής (1.3) en ἡδυχαρής (18.3), elders nog 1 maal geattesteerd, παιδολέτις (3.6) en κλυτόνοος (4.1), hapax eiremena, en πινυτόφρων (8.1). Ook de metrische techniek, waarop later teruggekomen wordt, is homogeen.

Literaire kwaliteiten hebben de epigrammen niet: stroeve constructies, geforceerde uitdrukkingen en onduidelijk verspringen van onderwerp komen geregeld voor, en zijn niet (enkel) te wijten aan de wel zeer corrupte toestand waarin de collectie in het enig manuscript is overgeleverd. Qua inhoud zijn ze iets interessanter: 3 epigrammen geven ons van elders onbekende details of versies van een mythe⁶.

2. Uit IV 4, 67-87 (of IV 3^b 114-134) kunnen we Agathias' indeling in genres afleiden.

3. De Anthologia Planudea, ontstaan rond 1300, is een ἐπιτομή van Kephala, die toch 388 epigrammen bevat die niet in de Palatinus voorkomen. Deze epigrammen worden doorgaans samengenomen als het 16e boek van de Anthologia Graeca.

4. Nl. 5, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 18, en 19.

5. Zie J. PALM, *Bemerkungen zur Ekphrasis in der griechischen Literatur*, in: Humanistika Vetenskaps Samfundet, Uppsala Arsbok (1965-1966) 108-211.

6. Epigram 3 verhaalt ons een detail uit het vervolg van het verhaal van Phoinix (Ilias 9); 12 vertelt een onbekende mythe over een Ixion, die wellicht niet dezelfde is als die van het rad; 15 geeft een gebeurtenis weer van Bellerophon tijdens zijn dooltocht door de Aleische vlakte.

De vraag hoe de redacteur van de Palatinus ertoe gekomen is de Kyzikeense epigrammen in zijn anthologie op te nemen, zal wel nooit een antwoord krijgen⁷. Ook waar hij ze gevonden heeft, weten we niet. We weten wel dat ene Gregorios Magister uit Kampsia in opdracht van Kephalas rondtrok op zoek naar metrische inscripties, en dat hij daarbij ook in Kyzikos kwam⁸. Maar dat hij daarbij ook die van boek III meebracht, zoals o.a. Hecker dacht⁹, is uit te sluiten: onze collectie behoorde niet tot de anthologie van Kephalas¹⁰, en vooral: om verschillende redenen wordt getwijfeld aan de epigrafische oorsprong van AP III¹¹.

Hiermee zijn we bij het probleem beland dat ons zal bezighouden: waar ligt de oorsprong van de Kyzikeense epigrammen? Informatie hierover vinden we enkel in het opschrift dat in de Palatinus het derde boek voorafgaat: 'Ἐν Κυζίκῳ εἰς τὸν ναὸν Ἀπολλωνίδος τῆς μητρὸς Ἀτάλλου καὶ Εὐμένου ἐπιγράμματα ἃ εἰς τὰ στυλοπινάκια ἐγγέγραπτο περιέχοντα ἀναγλύφους ἱστορίας ὡς ὑποτέτακται.

De letterlijke vertaling hiervan luidt: „De epigrammen die te Kyzikos op de tempel van Apollonis, de moeder van Attalos en Eumenes, op de stylopinakia stonden geschreven, bevattende geschiedenissen uitgehouwen in bas-relief, zoals hieronder staat”. Deze compacte zin roept op het eerste gezicht meer vragen op dan hij er beantwoordt: wie was die Apollonis, dat voor haar een tempel werd opgericht? Hoe was die tempel, waarvan geen spoor is overgebleven en die we enkel door deze mededeling kennen, met ἀνάγλυφα versierd? Wat zijn die στυλοπινάκια — een hapax eiremenon —, waarop de epigrammen zouden gestaan hebben? Een korte behandeling van deze vragen is tevens een speurtocht naar de achtergrond van AP III.

*Apollonis, moeder van Attalos en Eumenes*¹²

Apollonis werd waarschijnlijk kort voor 240 v.C. geboren in Kyzikos, dat als belangrijke Griekse vrije stad goede relaties onderhield

7. De Kyzikeense epigrammen worden zelfs niet vermeld in de vrij volledige index die in de codex Palatinus de Anthologia voorafgaat.

8. Zie het scholion bij VII 344 (een grafepigram): ...εὐρέθη δὲ ἐν Κυζίκῳ.

(...) ἐγγράφη δὲ καὶ τοῦτο ὁμοίως παρὰ τοῦ μακαρίτου Γρηγορίου τοῦ Καμφικουῦ.

Ἰθὲν αὐτὸ καὶ ὁ Κεφαλαῖος ἐν τοῖς ἐπιγράμμασιν ἔταξεν. Een tweede legt het verband met boek III: ταῦτα ἀπὸ τῆς πόλεως Κυζίκου. Ζῆται καὶ τὰ ἐν τῷ ναῷ.

9. A. HECKER, *Commentationis criticae de Anthologia Graeca pars prior* (Leiden 1852) pp. 166-167.

10. Zie P. WOLTERS, *De Constantini Cephalaee anthologia*, in: Rh.M.38 (1883) 97-119, vooral p. 104.

11. Cfr. infra. Het feit dat het zeventiende epigram op drie woorden na verloren is, kan niet verklaard worden door bv. de onleesbaarheid ervan op de tempel: in dat geval zou de oorsprong van het voorafgaande lemma, dat wel de hele mythe verhaalt, onverklaarbaar zijn.

12. Voor een overzicht van de bronnen over Apollonis, zie H. VAN LOOY, *Apollonis reine de Pergame*, in: *Ancient Society* 7 (1976) 151-165.

met Pergamon. Hoewel ze een gewone burgervrouw was, koos Attalos I, koning van Pergamon van 241 tot 197, haar tot koningin¹³. Bijna even uitzonderlijk als deze keuze van Attalos is het feit dat dit voor beiden het enige huwelijk was: in de Hellenistische tijd sloten veel vorsten politieke huwelijken die, eens het beoogde doel bereikt, weer verbroken werden. Het is opvallend hoe de „huwelijksharmonie” tussen Attalos en Apollonis benadrukt wordt in de bronnen. Ook haar kwaliteiten als moeder worden dikwijls geprezen: met haar zonen Eumenes (koning van 197 tot 159), Attalos (koning van 159 tot 138), Philetairos en Athenaios had ze een uitstekende relatie, net als de broers onderling¹⁴. Politiek hield Apollonis zich afzijdig; als ze een invloed uitoefende, was het cultureel: uit inscripties blijkt dat ze o.a. was betrokken bij de uitbouw van het Demeter-heiligdom van Pergamon. Ze is gestorven tijdens de laatste regeringsjaren van Eumenes, tussen 175 en 159.

Als koningin ontving Apollonis een aantal traditionele eerbewijzen: we weten dat van haar een beeld werd opgericht in o.a. Delphi en Colophon Nova¹⁵, dat de stad Apollonis, halfweg tussen Pergamon en Sardeis, naar haar werd genoemd¹⁶, en dat ze na haar dood werd vergoddelijkt¹⁷. In dit alles verschilt ze niet van de meeste andere Hellenistische koninginnen. Wel uitzonderlijk is de unaniem positieve weerklank die zij kreeg in de literaire bronnen, vooral Polybios, Strabon en Ploutarchos, en de nadruk die in epigrafische én literaire bronnen op haar traditioneel Griekse deugden wordt gelegd¹⁸: vroomheid, eerbied jegens haar ouders, en de reeds vermelde sterke familiebanden met man en kinderen. Die goede familieverhouding is trouwens een constante bij de Attaliden: bij hen geen rivaliteiten bij troonsopvolgingen, geen „wegwerphuwelijken” naargelang de politieke situatie verandert. Dit beeld is vrij uniek binnen de Hellenistische dynastieën: als er van de andere koninginnen bv. meer dan de naam bekend is, hebben ze doorgaans een slechte reputatie.

Dat Apollonis nu zo positief afgeschilderd wordt, hoeft eigenlijk niet te verbazen: heel wat van de bronnen zijn eredekreten, en Po-

13. Polybios zet deze zeldzame eer speciaal in de verf: δημότις ὑπάρχουσα βασίλισσα ἐγγεγόνει (Polybios XXII, 20).

14. Zie bv. Ploutarchos, De frat. am. 480c: 'Ἀπολλωνίδα γοῦν τὴν Κυζικηνήν, Εὐμένους δὲ τοῦ βασιλέως μητέρα καὶ ἄλλων (...) λέγουσι μακαρίζειν ἑαυτὴν αἰεὶ καὶ τοῖς θεοῖς χάριν ἔχειν (...) ὅτι τοὺς τρεῖς υἱοὺς ἑώρα τὸν πρεσβύτατον δορυφοροῦντα κάκεινον ἐν μέσοις αὐτοῖς δόρατα καὶ ξίφη φοροῦσιν ἀδελῶς διαιτώμενον.

15. Voor Delphi, zie SIG³ 629 = IG² IX, 1, 179 = Fouilles de Delphes III 3, 2 nr. 240 (een eredekreet van de Aitoliers voor Eumenes II, uit 183/2); voor Colophon Nova, zie M. HOLLEAUX, *Note sur une inscription de Colophon Nova*, in: BCH 30 (1906) 349-358, en A. BRÜCKNER, *Zum Athenaios eines Psephismas aus Notion*, in: ÖJh 9 (1906) Bbl. 57-60.

16. Zie Strabon 13, 4, 4: ... ἐπώνυμος δ' ἐστὶ τῆς Κυζικηνῆς Ἀπολλωνίδος.

17. Zie vooral een inscriptie uit Hierapolis: W. JUDEICH, *Altertümer von Hierapolis* (Berlin 1898) IV. Inschriften. Nr. 30 (pp. 77-80) = OGIS 308.

18. Polybios, l.c., spreekt over πολιτικὴν σεμνότητα καὶ καλοκαγαθίαν.

lybios was over het algemeen de Attaliden gunstig gezind. We mogen dus aannemen dat Apollonis ons voorgesteld wordt zoals de Attaliden dat graag hadden¹⁹. Bovendien past het beeld in het Griekse imago dat deze dynastie opbouwde via philhelleense schenkingen (bv. de stoa van Attalos in Athene) en een gereserveerde heerserscultus (enkel na de dood). Dit alles kadert in de politiek van toenadering tot de vrije Griekse steden, en wellicht is ook Attalos' keuze van een Kyzikeense burgerdochter hierdoor te verklaren. Dat er in Apollonis' geboortestad een tempel voor haar zou zijn opgericht, is dan ook niet verwonderlijk. Vooral het thema van de versieringen ervan weerspiegelt de sterke familieband die de Attaliden zo belangrijk vonden.

De tempel, versierd met mythologische voorbeelden van kinderliefde

Over de bouwdatum van de verdwenen tempel²⁰ kunnen we slechts veronderstellingen uiten : meest logisch lijkt kort na Apollonis' dood — zoals gezegd werden goddelijke eerbewijzen bij de Attaliden pas na de dood toegekend —, dus tijdens de laatste regeringsjaren van Eumenes II. De vermelding van Eumenes én Attalos in het voorwoord tot AP III zou op de twee broers als opdrachtgevers kunnen wijzen. In elk geval gaat het in 8 epigrammen om een broederpaar dat een daad van liefde stelt tegenover de moeder²¹. Even symbolisch is de keuze van de mythes 1 en 13, waar de apotheose van een moeder (Semele resp. Alkmene) door haar zoon (Dionysos resp. Herakles) wordt verhaald. Bedenk daarbij dat beide helden als stamvaders golden van de Attaliden !

* de versieringen

Over het uitzicht van de tempel geeft de Palatinus ons vrij preciese aanwijzingen. Het voorwoord stelt duidelijk dat de epigrammen op de „stylopinakia” stonden geschreven. Zo goed als iedereen is het er nochtans over eens dat de epigrammen niet op de tempel hebben gestaan²², al is het maar om esthetische redenen : het ongelijke aan-

19. De historische waarheid over Apollonis is moeilijker te achterhalen, maar we hebben geen reden om haar kwaliteiten in twijfel te trekken. Hoe men haar *wou* voorstellen is trouwens eigenlijk interessanter.

20. Hij moet compleet vernield geweest zijn bij één van de rampen die Kyzikos troffen, zoals de aardbeving van 443 n.C., die een groot deel van de stad verwoestte. Het is zelfs goed mogelijk dat de tempel nog heel wat vroeger verdwenen was : uiteindelijk gaat het om een dynastische cultus die na 133 v.C. nog weinig zin had. In ieder geval is het eigenaardig dat hij nergens vermeld wordt door auteurs als Strabon, Pausanias en Plinius de Oudere (die in N.H. XXXVI 98 vv. wel over de gebouwen van Kyzikos spreekt).

21. Nl. 4, 7, 9, 10, 16, 17, 18, 19. Het thema vinden we in de programmatische woorden *σοφὸν φιλομήτορα μῦθον* (16.1).

22. Behalve Hecker (cfr. supra n.9) hebben slechts enkelen geloofd in de epigrafische oorsprong van de collectie, zo o.a. Paton in de inleiding van de Loeb-uitgave.

tal verzen per epigram, variërend van 2 tot 6, zou de symmetrie geschaad hebben. Bovendien — ernstiger reden — lijken woordgebruik en metriek niet overeen te komen met die van de 2e eeuw v.C., en het is zeer onwaarschijnlijk dat men later dit soort inscripties nog zou hebben toegevoegd op de tempel van een Pergamese koningin. Fout dus van de auteur van het voorwoord. Sinds de Saumaise, die zich als eerste met deze passage heeft ingelaten, gelooft iedereen wel dat de stylopinakia de geschiedenissen bevatten, uitgehouwen in bas-relief. Vraag is dan wat die stylopinakia zijn²³. Mijn uitgangspunt bij het behandelen van deze vraag is enerzijds dat, gelet op wat in het voorwoord staat, het tenminste mogelijk moet geweest zijn dat de epigrammen erop stonden. Anderzijds verdient een interpretatie die de letterlijke betekenis van het woord — zuiltabletje — duidelijk maakt, de voorkeur.

Alvorens de verschillende voorgestelde oplossingen te overlopen, moeten we kijken welke informatie we uit de lemmata kunnen halen²⁴. Een eerste opvallende vaststelling daarbij is dat de versieringen duidelijk op de zuilen worden gesitueerd: lemma 2 begint met ὁ Β κίων ἔχει ..., net als — met weglating van κίων — 3 tot 7 en 13. Vanaf 8 beginnen ze allemaal behalve 13 en 16 met Ἐν (δὲ) τῶ Ἡ (Θ..). Tweede vaststelling: het gaat wel degelijk om bas-reliefs: de de termen ἐνλελάξευνται en γεγλυμμένος uit lemmata 9 en 10 laten daarover geen twijfel bestaan.

Hoe deze gegevens nu combineren tot een coherente interpretatie? De voorstellen kunnen min of meer in 3 groepen ingedeeld worden. De oudste sluit aan bij de verklaring van de Thesaurus: „afbeelding, ingelast in / bevestigd aan een zuil” (afhankelijk van de vertaling van „inserta”). De Saumaise en Jacobs²⁵, die beiden door de Thesaurus als referentie worden aangehaald, zagen de stylopinakia als (bronzen?) tabletten, op de manier van votieftabletten opgehangen aan de zuilen, dus zonder intrinsieke band ermee. Visconti was de eerste die dacht aan de mogelijkheid van tabletjes, uitgespaard in de zuil²⁶. Deze opvatting kende vooral in de 19e eeuw vrij veel navolging. Er zijn inderdaad nogal wat voorbeelden bekende van zuilen waar in de welving een soort rechthoekig schrijftabletje is uitgespaard,

23. De woordenboeken geven vage interpreterende verklaringen: „*imago columnae inserta*” (Thesaurus Linguae Graecae), „*pillar with figures on it*” (LSJ), „*bas-relief ciselé sur une colonne*” (Bailly).

24. Voor de betrouwbaarheid van de zogenaamde lemmata, cfr. *infra*.

25. Cl. SALMASIUS, *Historiae Augustae scriptores* (Lyon 1671) II p. 355 en *Plinianae Excitationes in Cuii Julii Solini Polyhistora* (Utrecht 1689) p. 521B.; F. JACOBS, *Anthologia Graeca sive poetarum Graecorum lusus ex recensione Brunckii Vol. XIII* (Leipzig 1814) p. 620.

26. E. Q. VISCONTI, *Iscrizione greche Tropee*, in *Opere varie I* (Milano 1827) p. 359 n.1.

en dat van zeer vroeg (het Heraion van Olympia geeft misschien het oudste voorbeeld) tot een eind in de Byzantijnse periode. Maar in alle gevallen bevatten deze tabletten enkel inscripties: voor bas-reliefs zijn er geen archeologische parallellen. Ook het systematisch ophangen van ex-voto-tabletten aan alle zuilen van een tempel is niet geattesteerd, en het voorlopig karakter van dit soort „aanshangsels” strookt niet met de bedoeling van de tempelversiering. Bij de concrete voorstelling van deze interpretaties rijzen er bijkomende problemen: er zijn scènes met minimum 4 personages, die op zo'n kleine oppervlakte in miniatuur-reliëf zouden moeten weergegeven zijn²⁷, en vooral: op de hoekzuilen, die volgens de lemmata elk 1 afbeelding dragen, zou zo'n schikking voor problemen zorgen. En tenslotte: hoe zouden op dergelijke stylopinakia met bas-relief ook nog epigrammen kunnen gestaan hebben?

Een tweede groep interpretaties ligt eerder in de lijn van de verklaring van LSJ: „pillar with figures on it”. De talrijke geleerden die deze mogelijkheid voorstonden en -staan verwijzen steeds naar de zogenaamde „*columnae caelatae*”²⁸ van Ephese, waar van beide Artemisia (6e en 4e eeuw v.C.) 2 soorten bas-reliefs zijn teruggevonden: prismavormige zuilenbasissen en rondom gesculpteerde zuilentrommels, die volgens de meest recente opvatting bovenaan, net onder de kapitelen gesitueerd waren. Analoge vondsten zijn gedaan op verschillende plaatsen in Klein-Azië, o.a. in het archaïsche Didymaion (ca. 540 v.C.), waar de reliëfs op de onderste zuilentrommels stonden²⁹, en in het Smintheion bij Chryse in de Troas (1e helft 2e eeuw v.C.), met de reliëfs op de bovenste trommels. Het voorstel van deze groep is dan ook de stylopinakia gelijk te stellen aan een soort *columnae caelatae*.

De voordelen zijn evident: er zijn archeologische parallellen die de beschreven scènes perfect zouden kunnen dragen: de manier waarop bv. in het Smintheion 3 scènes uit de Ilias zijn afgebeeld, zou zich uitstekend lenen voor die uit de epigrammen van AP III. Daarbij zouden de aanwijzingen uit de lemmata gerespecteerd zijn. Er is nochtans 1 groot probleem: *στυλοπινάκιον* is een allesbehalve accurate term voor vrij grote cilindervormige reliëfs. En opnieuw is er de vraag hoe de auteur van het voorwoord daarop ook nog eens de epigrammen zou situeren.

Een derde groep tenslotte bestaat uit de enkele voorstellen om de stylopinakia niet op maar tussen de zuilen te situeren, hetzij op de

27. Terwijl de Attaliden grootmeesters waren in grote reliëfs zoals op het Groot Altaar in Pergamon.

28. De term komt uit Plinius, N.H. XXXVI 95.

29. In tegenstelling tot Ephese lopen de cannelures hier door op achtergrond van het reliëf, zodat de plaatsing onderaan onomstreden is.

cellamuur, hetzij op halve zuilen³⁰. Tegen het eerste pleit alles : de term past niet, de aanwijzingen zijn niet gevolgd, er zijn geen archeologische parallellen. Van halve zuilen met daarop een steen met basrelief zijn er wel enkele voorbeelden, maar geen uit Klein-Azië, en enkel alleenstaande votief- of grafreliëfs, nooit als systematische tempelversiering. Overigens beschouwen de lemmata de zuilen als dragers van de reliëfs, niet als ondersteuners van *πίνακες* met bas-reliefs.

Deze status quaestionis brengt ons tot een „non liquet” : geen van de voorstellen is overtuigend. Maar ligt de oorzaak daarvan niet bij het uitgangsprincipe ? Zoals gezegd, interpreteert men het voorwoord altijd als zou de auteur van het voorwoord epigrammen én bas-reliefs op de stylopinakia situeren, en enkel dit tweede zou kloppen. M.i. zitten we met deze gelijkschakeling van stylopinakia en versieringen nochtans op een dood spoor. Wanneer we het participium *περιέχοντα* uit het voorwoord doen teruggaan op *ἐπιγράμματα* i.p.v. op *στυλοπινάκια* (met *περιέχω* in niet-materiële betekenis), lijkt mij een coherente interpretatie wél mogelijk. De auteur van het voorwoord meent dan dat enkel de epigrammen op de stylopinakia bestaan hebben. Hij kan zich hierin vergissen : hij heeft het zelf niet gezien (cf. het plusquamperfectum *ἔγγραπτο*), maar hij kent voorbeelden van zuiltabletjes (= tabletjes uitgespaard in de zuil) met inscripties erop, en veronderstelt dat ook de ekphrastische epigrammen een dergelijke oorsprong hebben. Hoe de beschreven scènes eruit zagen, weet hij niet : hij schrijft enkel (o.b.v. de lemmata ?) dat het om bas-relief gaat. Alles wijst dan in de richting van een soort *columnae caelatae*, waartegen het enige bezwaar opgeheven is. Gelet op de situering van de gesculpteerde trommels in het Smintheion, dat gebouwd is in dezelfde periode als de tempel te Kyzikos, en bovendien in het Attalidische rijk gelegen was, lijkt een plaatsing op de bovenste trommels waarschijnlijkst.

* het grondplan

Heeft het zin te speculeren over het grondplan, in casu de zuilenschikking van een tempel waarvan de historiciteit niet eens vaststaat ? Velen van hen die zich met het raadsel van de stylopinakia hebben beziggehouden, hebben ook dit gedaan. En inderdaad, de precieze aanduidingen die een aantal lemmata ons geven, zijn niet alleen een sterk argument om aan te nemen dat de beschreven tempel inderdaad bestaan heeft, maar zetten er ons eigenlijk zelfs toe aan een zuilenschikking op papier te zetten. Het gaat om lemmata 7, 10 en 16 :
7 Ὁ Ζ ἔχει περὶ τὰ ἀρκτῶα μέρη Ἀμφίονος καὶ Ζήθου ἱστορίαν ...

30. Op de cellamuur : o.a. A. SCHÖBER, *Zur Gigantomachie von Priene*, in : *ÖJh* 30 (1937) 28-44 ; op halve zuilen : A. RUMPF, *Ein etruskischer Krater*, in : *Bonner Jahrbücher des Rhein. Landesmuseums Bonn* 158 (1958) 253-261.

10 Ἐν δὲ τῷ κατὰ δύσιν πλευρῷ ἐστὶν ἐν ἀρχῇ τοῦ ἰ πίνακος Εὐνοος ...

16 Κατὰ δὲ τὰς θύρας τοῦ ναοῦ προσιόντων ἐστὶν Αἴολος ...

We hebben dus duidelijk met een peripteros te maken, waarvan 7, 10 en 16 drie hoekzuilen beschrijven die een bezoeker bij een rondgang O-N-W-Z ontmoet. Het eerste epigram, waarmee de „rondleiding” begint, zou dan logischerwijze over de Z-O-hoekzuil moeten gaan. Probleem is natuurlijk dat er 19 epigrammen zijn: een peripteros met een oneven aantal zuilen is niet gekend. Er zijn drie verklaringen mogelijk.

Ofwel moeten epigrammen (en dus reliëfs) en zuilen losgekoppeld worden, om een oneven aantal versieringen mogelijk te maken, maar dat is in formele tegenspraak met de lemmata, en dan nog is een verdeling van de 19 afbeeldingen niet voor de hand liggend. Ofwel moeten we veronderstellen dat er 1 epigram is weggevallen, zodat er 20 reliëfs en zuilen zouden geweest zijn, maar midden in een genummerde reeks is het moeilijk voor te stellen dat dit geen sporen zou nagelaten hebben³¹; bovendien is het met 20 zuilen onmogelijk 1, 7, 10 en 16 als hoekzuilen te behouden. Ofwel moeten we aannemen dat er 1 epigram meer is dan er zuilen waren. Het is dan logisch het laatste als toevoeging te beschouwen. We verkrijgen dan een grondplan van 7 op 4 zuilen, met bovenvermelde reliëfs op de hoekzuilen. Er is trouwens een aanvaardbare reden te vinden waarom nr. 19, de mythe van Romulus en Remus, niét op de tempel zou gestaan hebben en wel in de epigrammencollectie figureert. Enerzijds zou het vreemd zijn dat de Attaliden, die zo bekommerd waren om hun Grieks imago, op de voorzijde van een tempel in een vrije Griekse stad dé Romeinse mythe bij uitstek zouden afgebeeld hebben, — al hadden ze goede relaties met Rome. Anderzijds is het begrijpelijk dat de latere auteur van de epigrammen dit zo bekend exemplum van kindertiefde zou toegevoegd hebben aan de collectie³².

De latere auteur ... Wanneer zijn de epigrammen dan wel geschreven?

Een datering van de epigrammen

Zoals eerder gezegd betwijfelt men, reeds sinds de eerste uitgave van AP III door Jacobs in 1797³³, op grond van woordgebruik en

31. Epigram 17 is, zoals gezegd, praktisch volledig weggevallen, maar het lemma is bewaard en de nummering loopt door.

32. Vergeten we niet dat de Byzantijnen zichzelf Ῥωμαῖοι noemden.

33. F. JACOBS, *Epigrammata undeviginti inedita in quibus anaglypha in templo Apolloniadis describuntur*, in: *Exercitationes criticae in scriptores veteres II* (Leipzig 1797) pp. 137-204.

metriek van de epigrammen de mogelijkheid dat ze in de 2e eeuw v.C. zouden geschreven zijn. Een preciezere uitspraak deed tot nu toe enkel Meyer, die ze ten vroegste in de 6e eeuw n.C. situeert³⁴, maar zijn argumenten daarvoor waren niet overtuigend. Niemand van de latere uitgevers of commentatoren durfde deze datering volgen³⁵. Een nieuwe poging om de ontstaansperiode bij benadering te achterhalen is dan ook niet overbodig.

De corrupte toestand en de beperkte omvang van de collectie nopen tot voorzichtigheid bij het trekken van conclusies uit een onderzoek naar de datering. Hieronder volgen een aantal elementen, o.b.v. onbetwiste lezingen van de tekst.

* het woordgebruik³⁶

Een systematisch onderzoek van het vocabularium van AP III leidde tot volgende constataties.

- Algemeen is het vocabularium sterk episch getint : 75 % is Homersch, zowat 90 % staat bij 1 of meer van de 4 onderzochte epici (Homeros, Apollonios van Rhodos, Quintus van Smyrna en Nonnos van Panopolis). Deze vaststelling is natuurlijk niet onverwacht : ze bevestigt enkel de uitzonderlijke traditiegebondenheid in de Griekse dactylische poëzie. Wel opvallend is dat AP III meer woorden gemeen heeft met Nonnos dan met Homeros, en dat 14 van de „epische” woorden enkel bij Nonnos staan, terwijl er dat slechts 3 zijn bij Homeros.

- Overeenkomsten met andere auteurs blijven niet tot het vocabularium beperkt : hele uitdrukkingen en constructies gelijken dikwijls zo sterk op passages uit andere werken dat toeval uit te sluiten is. Uit de voorbeelden blijkt dat de belezenheid van de auteur van AP III groter is dan zijn literaire capaciteiten.

Na de bovenstaande algemene vaststelling over het vocabularium zal het wel geen verwondering wekken dat vooral de epici heel wat parallelplaatsen bieden. Een klad formules zijn letterlijk overgenomen uit Homeros³⁷, en ook elders was die duidelijk de inspiratiebron : in 3.4 bv. wordt voor de bijvrouw van Phoinix' vader de term *παλλακίς* gebruikt, die in de Griekse poëzie nog enkel bij Homeros 3x voorkomt, waarvan 2x in het verhaal van Phoinix (Il.9.449 en 452), over dezelfde vrouw.

34. H. MEYER, *De anthologiae palatinae epigrammatis Cyzicenis* (diss. Königsberg 1911).

35. In zijn recensie over Meyers studie schreef J. SITZLER : „das von ihm beigebrachte Beweismaterial genügt nicht, dieses Ergebnis sicherzustellen” (JAW 178 (1919) 190-193). Waltz en Beckby vermelden Meyers datering in hun uitgave maar volgen hem niet.

36. Van elk woord is de eventuele traditie in dactylische of andere poëzie nagegaan. Hulp-middelen hierbij waren behalve de grote lexica vooral de concordanties of indices op de epici, Hesiodos, Kallimachos en de tragici. Een index op de Anthologia Graeca verschijnt vanaf 1985 in delen.

37. Letterlijk overgenomen zijn bv. *κουριδής ἀλόχου* (5.2 = Il. 1.114) ; *δόρυ πῆξε μεταφρένω* (5.5 = formule die 5x voorkomt in de Ilias) ; *λίσσετ' ὄδυρομένη* (7.4 = Il.9.587) ...

Even overbodig qua chronologische aanwijzingen zijn enkele opvallende gelijkenissen met Apollonios³⁸. Interessanter worden de letterlijke overeenkomsten met Quintus, voor zover ze niet teruggaan op de gemeenschappelijke bron, Homeros. Exclusieve voorbeelden zijn Ὀδυσσῆος πιτυτόφρονος (8.1 = Quintus 14.630), met een vooral bij late hexameterdichters geattesteerd adjectief; en ἄλκιμοι ἄνδρες (16.3), dat ook in de Posthomeric 12.67 verseinde is; Quintus verbindt beide woorden 4x, waarvan 3x in de laatste voeten.

Met Nonnos tenslotte, de laatste grote epicus, heeft AP III onder meer volgende uitdrukkingen gemeen. Op dezelfde metrische plaats: σαόφρονος εἵνεκα μητρός (3.3) // Dionysiaka 36.67 (- μέτρης); ζηλήμονα μῆνιν (7.3) // Dion. 11.396 (- Μήνην); ἐν ὠδίνεσσι κεραυνῶ (1.1) // Dion. 20.320 (ὠδίνουσι -), in beide gevallen over Semele. Verder vinden we de uitdrukking λέκτρα μαίνω (5.2) terug in Dion. 48.767 en de omschrijving Διὸς εὐνέτις (14.2) komt 6x voor bij Nonnos. Twee post-klassieke constructies tenslotte zijn typisch voor Nonnos: ἀπό + genitief i.p.v. gewone genitief (AP III 10.3) en ὅς μὲν...ὅς δέ i.p.v. ὃ μὲν... ὃ δέ (AP III 16.4)³⁹.

Niet alleen epici hebben model gestaan voor onze epigrammen; ook uit de tragici is geput voor het vocabularium, vooral uit Euripides⁴⁰. Belangrijker voor de datering tenslotte is de manifeste vertrouwdheid van onze auteur met de epigrammenliteratuur. Naast voorbeelden uit anonieme en niet-gedateerde epigrammen, en uit Dioskourides (3e eeuw v.C.), Kallimachos (zelfde eeuw) en Diodoros (1e eeuw v.C.) zijn er volgende parallellen met auteurs uit onze tijdrekening: Οὐ ψευδῆς ὅδε μῦθος (18.1) met AP IX 88.8: οὐ φεύσσης μῦθος Ἀριόνιος (Philippos, 1e eeuw); de uitdrukking ὄσιον λέχος (13.2) wordt ook gebruikt door Agathias (6e eeuw) in AP VII 572.1; θαμβέω ...δερχόμενος (8.4) zijn ook de werkwoordsvormen in een pentameter van Paulos Silentiarios (6e eeuw): AP VII 4.4⁴¹.

- Echte chronologische aanwijzingen kunnen we wellicht trekken uit het gebruik van een aantal specifieke termen. De eerste plaats in de literatuur waar we φιλομήτωρ (16.1) aantreffen is Philon (1e eeuw n.C.) 1.362; het enig gedateerd voorbeeld in poëzie staat bij Nonnos, 3.442. Σκυλάω (6.3) is doorgaans synoniem van σκυλεύω: (een gesneuvelde soldaat van zijn wapenuitrusting) beroven, maar hier

38. Zo bv. βάκτρον ἐρειδομένα (5.6 // Arg. 1.670: βάκτρο ἐρειδομένη); πᾶν (8.2, zeldzame Eolische accusatief = Arg. 4.697); μήτερ' ἔην (16.2 = Arg. 3.267) ...

39. Zie W. PEEK, *Lexicon zu den Dionysiaka des Nonnos* (Hildesheim 1968-1975) s.vv. ἀπό II 2 en ὅς.

40. Voor eventuele inhoudelijke invloed van Euripides, cfr. infra.

41. Beide laatste voorbeelden waren voor Meyer de sterkste argumenten om de epigrammen in de 6e eeuw te situeren. Gelet op de zo fragmentarische overlevering van de Griekse literatuur moeten we uiteraard voorzichtiger zijn: ook al zou toeval uitgesloten zijn, dan nog kan een verloren gemeenschappelijke bron de oorzaak zijn van de gelijkenissen.

heeft het de betekenis van σκύλλω : lastig vallen, molesteren ; vanaf de late keizertijd worden σκυλάω en σκύλλω soms door elkaar gebruikt, opvallend vaak in grafinscripties uit de buurt van Nikaia⁴². Γενέτης (10.4) als adjectief met betekenis „ontstaan uit” treffen we nog enkel in Olympiodoros' *in Aristotelis Meteora commentaria* 94.9 (6e eeuw n.C.). Het actief futurum ἀποπνεύσει vinden we voor het eerst in de Geoponika (6e eeuw n.C.) 2.21.3. 'Ρῆμος (19.2) tenslotte is een Byzantijnse vorm voor Remus, zoals we hem lezen vanaf Malalas (6e eeuw n.C.) p. 171 ; tot dan spraken de Griekse auteurs enkel over 'Ρῶμος of 'Ρέμος⁴³.

- De taal is hoofdzakelijk Attisch, maar tussenin vinden we een mengmoes van Ionisch-epische en Dorische vormen. Naast een inconsequente α /η afwisseling serveert de auteur ons bv. 3 verschillende genitiefvormen van het naamwoord op -εως : Πενθεῦς (1.4), Φινέως (4.4) en 'Οδυσσῆος (8.1). De ongewone vermenging van verschillende dialecten, eventueel gedeeltelijk te verklaren door letterlijke overname van formules uit heterogene bronnen, wijst in ieder geval op een erg verzwakt aanvoelen van het onderscheid tussen de dialecten.

Deze vaststelling bevestigt de trend die uit een analyse van het woordgebruik duidelijk verschijnt : de Kyzikeense epigrammen moeten vrij laat zijn ontstaan. Vormen als 'Ρῆμος en de overeenkomsten met Nonnos lijken mij een ernstige reden om, als hypothese, de auteur in de buurt van, en bij voorkeur nà de epicus te situeren. Het onderzoek van de metriek kan daarvoor bevestiging brengen.

* de metrische techniek

Versstructuur en prosodie kunnen inderdaad aanwijzingen geven voor de datering van poëzie. Vooral bij een analyse van de versstructuur is een kwantificerende aanpak vereist. Daarbij zijn de cijfers van AP III vergeleken met die van een reeks andere auteurs van stichische hexameters of epigrammen⁴⁴.

42. Zie L. ROBERT, *Une épitaphe à Rome*, in : CRAI (1978) 269-276.

43. Zie P. KRETSCHMER, *Remus und Romulus*, in : Glotta 1 (1909) 288-303, pp. 289-290. Voor Kretschmer was deze vorm zelfs een reden om de verzen 2 en 3 van het 19e epigram als een „interpolatie uit de Byzantijnse tijd” te beschouwen, zie P. KRETSCHMER, *Zu Anthologia Palatina III* 19, ibidem p. 416.

44. Van AP III heb ik de volkomen corrupte verzen 9.1-2 en 15.1-4 buiten beschouwing gelaten, waardoor nog 38 disticha overblijven. Behalve met de 4 hogergenoemde epici heb ik nog vergeleken met Kallimachos, Oppianos en 6 epigrammendichters : Antipatros van Sidon (2e v.C.), Philippos van Thessaloniki (1e E n.C.), Straton van Sardeis (2e E n.C.), Gregorios van Nazianze (4e E n.C.), Palladas (ca. 400 n.C.) en Ioulianos van Egypte (6e E n.C.). Een hele reeks tabellen met interessante cijfers over de uitwendige versstructuur geeft A. LUDWICH, *Aristarchs Homerische Textkritik* (Leipzig 1885).

- Die *versstructuur* kan louter *uitwendig* bekeken worden : een hexameter als een opvolging van dactylen en spondeën⁴⁵. Een analyse van deze distributie is natuurlijk minder interessant voor pentameters.

Het meest algemene cijfer is dat van de d/s verhouding in de eerste vijf voeten. Zowel in de stichische als in de elegische hexameters is er een stijgende voorkeur voor dactylen ; in beide gevallen is Gregorios van Nazianze de eerste om een verhouding van meer dan 4/1 te halen. Met 4,6/1 zit ook AP III daar merkkelijk boven. In verband hiermee staat duidelijk de voorkeur voor dactylische vormen, die de auteur gemeen heeft met Nonnos : voorbeelden zijn de genitief Γοργόνος (11.3) i.p.v. het Homerische Γοργούς, ἔγγυθι i.p.v. ἔγγύς (9.3) en het disyllabische πάϊς (8.2), door Nonnos systematisch gebruikt⁴⁶.

De verschillende combinaties van dactylen en spondeën, de *σχήματα*, bieden een iets minder rudimentair inzicht. In Ilias en Odyssee treffen we alle 32 mogelijke *σχήματα* aan, bij latere auteurs vermindert het aantal ; Nonnos gebruikt in zijn strenge verstechniek nog slechts 9 types. In AP III vinden we 10 *σχήματα*, waarvan 1 onzeker. Opvallend is dat 99,5 % van Nonnos' verzen één van die 9 zekere heeft. Voor Homeros is dat 75 %, voor Antipatros 80 %, en zowel bij stichische als elegische hexameters is er een stijgende evolutie.

Een meer *inwendige* analyse beschouwt de woorden als de essentiële bestanddelen van het vers, en onderzoekt de plaatsing van bepaalde metrische woordtypes⁴⁷ binnen het vers, en in welke positie wordeinde gezocht (caesuren) of vermeden (bruggen) wordt. Zoals bij de uitwendige verstechniek, is ook hier op sommige punten een duidelijke evolutie waarneembaar, die wat betreft de hexameter een hoogtepunt van strengheid (of starheid ?) bereikt bij Nonnos.

Zo vermijden Nonnos en de dichters van de Kyklos wordeinde na de vijfde arsis indien de hoofdcaesuur penthemimerisch is⁴⁸. De

45. Deze indeling in „outer metric” en „inner metric” gaat terug op E.G. O'NEILL, *The Localization of Metrical Word-types in the Greek Hexameter: Homer, Hesiod and the Alexandrians*, in : YCIS 8 (1942) 103-178.

46. Zie J. LA ROCHE, *Zur Prosodie und Metrik der späteren Epiker*, in : WS 22 (1900) 35-355, p. 144.

47. In de discussie over wat een woord in metrische context nu eigenlijk is (ofwel beschouwt men het accent als criterium voor de autonomie van een woord : woordtype = geaccentueerd woord + eventuele clitic ; ofwel neemt men een belangrijk betekenis-element samen met prepositiva waaronder lidwoorden, voorzetsels e.d. en met postpositiva) heb ik een pragmatische houding aangenomen : om met homogene cijfers te kunnen werken en vergelijken, heb ik telkens de visie van mijn bronnen overgenomen, en dikwijls volgens beide opvattingen gerekend.

48. Zie A. LUDWICH, *Der Hexameter des Nonnos*, in : A. ROSSENBACH-R. WESTPHAL, *Theorie des musischen Künste der Hellenen* (Leipzig 1889) 2 Abt. 55-79, pp. 67-68.

epigrammenschrijvers lijken geleidelijk naar die regel toe te evolueren: Antipatros heeft 43 % uitzonderingen in de verzen met penthemimerische caesuur, bij Ioulianos is dat nog 21 %. Met 12 % zit AP III wel veruit het dichtst bij de praktijk van Nonnos en navolgers⁴⁹.

De plaatsing van korte woordtypes onderging in de loop der eeuwen een geleidelijke evolutie⁵⁰. Vooral bij de lange monosyllaben is die duidelijk: het aantal posities dat vermeden wordt, stijgt in de loop der tijden⁵¹: Homeros schrijft ze in alle 12 elementen van de hexameter, Kallimachos vermijdt 2, 5, 8 en 10, daarin gevolgd door o.a. Oppianos en Quintus, en Nonnos plaatst ze nog enkel in 3, 9 en 1 (na een bucolische diairese uitzonderlijk ook in 12). Van de onderzochte epigrammenschrijvers is die van AP III de enige die zich aan deze 3 posities houdt.

Ook in de pentameter wordt de plaatsing van korte woordtypes gelimiteerd vanaf Kallimachos: hij vermijdt monosyllaben voor de diairese, aan het verseinde en als bicipitia, en jambische woordtypes voor de diairese. Zoals meestal worden deze regels strenger gevolgd door de auteurs van de Στέφανος van Philippos en van de Κύκλος, dan door die van de tussenliggende periode (2e - 5e eeuw)⁵². AP III heeft geen echte uitzonderingen.

Tot nu toe werd een woord enkel beschouwd in functie van de metrische lengte van zijn syllaben. Nu spelen bij de woordplaatsing soms ook andere factoren mee.

Congruentie tussen ictus en woordaccent bv. is een fenomeen dat vooral in Latijnse metrische studies behandeld wordt. Toch zorgt de confrontatie van cijfers voor Homeros met die voor AP III voor een merkwaardige vaststelling: waar het verschil in percentage van de congruentie voor de eerste vijf voeten verwaarloosbaar is (hooguit 5 %), bedraagt dat voor de zesde voet 22 %⁵³: bij Homeros is er congruentie in 45 % van de gevallen (wat rekening houdend met de Griekse accentleer een normale proportie is), bij AP III in 67 %! De cijfers voor de zesde voet bij Kallimachos, Apollonios, Quintus en de meeste epigrammenschrijvers schommelen rond de 50 %; Nonnos en

49. Met toepassing van dezelfde definitie van woerdeinde heeft Nonnos in de eerste 200 vv. van de Dionysiaka 9 % uitzonderingen.

50. Lange woordtypes zijn, geconditioneerd door caesuren en bruggen, geconcentreerd op een beperkt aantal plaatsen binnen de hexameter. Zie O'NEILL, o.c. en R.S.P. BEEKES, *On the Structure of the Greek Hexameter. O'Neill Interpreted*, in: *Glotta* 50 (1972) 1-10.

51. Zie A. WIESTRAND, *Von Kallimachos zu Nonnos. Metrisch-stilistische Untersuchungen zur späteren griechischen Epik und zu verwandten Gedichtgattungen* (Lund 1933) pp. 54-64.

52. Voor de hexameter sluit de Stephanos aan bij Kallimachos, de Kyklos bij Nonnos.

53. Cijfers per voet voor Homeros (Il 1 en 4, Od.23): 42/21/25/30/35/45; voor AP III: 45/16/30/31/35/67. De cijfers voor Homeros komen uit R. SCHMIEL, *Rhythm and Accent: Texture in Greek Epic Poetry*, in R. GROTHJAHN (ed.), *Hexameter Studies* (Bochum 1981) = *Quantitative Linguistics* vol.11, 1-32, p. 14.

Ioulianos daarentegen hebben congruentie in meer dan 70 % van de verzen⁵⁴. Deze neiging om ictus en woordaccent te laten samenvallen op het verseinde hangt samen met Nonnos' meest besproken én meest absolute metrische regel: hij vermijdt proparoxytona op het verseinde. Parallel met voorgaande cijfers hebben de meeste auteurs die wel in ca. 30 % van hun hexameters (wat statistisch te verwachten is), maar de dichters van de Kyklos gezamenlijk slechts in 6,5 %⁵⁵, en Ioulianos in 1 %. AP III heeft 8 %, of 3 uitzonderingen, waarvan er 2 Homerische reminiscenties zijn (8.1 en 18.1).

Minder absoluut is Nonnos' streven naar een paroxytoon woord voor de penthemimerische caesuur. Alle onderzochte auteurs hebben dit in ca. 65 % van de gevallen (max. 68 % bij Palladas), AP III in 75 %. Het verschil is gering, maar het ligt in de lijn van vorige gegevens.

De analyse van de versstructuur wijst duidelijk naar een late ontstaansdatum voor de Kyzikeense epigrammen. De auteur ervan schrijft verzen zoals Nonnos en de Kyklos dat doen. Vooral het feit dat hij rekening lijkt te houden met het woordaccent voor de woordplaatsing is veelzeggend. Nonnos' proparoxytonen-verbod en de hoge congruentie ictus-accent die daarmee samenhangt worden algemeen verklaard door een invloed van het intensiteitsaccent op het kwantitatieve metrum van de hexameter. Deze fenomenen, frequent bij hexameterdichters vanaf de 5e - 6e eeuw, vinden we nooit bij vroeger gedateerde. De inachtneming ervan in AP III wijst op de 5e eeuw als terminus post quem.

- De *prosodie* bevestigt een late datering, ook al kan zij slechts algemene indicaties geven. Op het vlak van hiaat, elisie, correptio e.d. hebben de epigrammen een zeer regelmatige praktijk, op uitzondering van de hiaat aan de pentameterdiarese: die komt pas voor vanaf de 3e - 4e eeuw n.C.⁵⁶. In de hele Στέφανος van Philippos bv. is er niet één geval; in AP III zijn er 3.

Nog opvallender is het groot aantal prosodische anomalieën: 15 op nauwelijks 82 verzen⁵⁷. In 8 gevallen gaat het om onregelmatig lange⁵⁸, in 7 om onregelmatig korte⁵⁹. Deze hoge frequentie wijst onmiskenbaar op een verlies van het aanvoelen van het kwantiteitsverschil tussen de verschillende klinkers. Het verzwakken van dit aan-

54. Voor alle hogergenoemde auteurs heb ik 200 vv. onderzocht.

55. Zie D. PAGE, *The Epigrams of Rufinus* (Cambridge 1978) p. 28.

56. Zie M.L. WEST, *Greek Metre* (Oxford 1982) pp. 15-16 en 156.

57. Roufinos heeft 4 anomalieën op 208 verzen, wat voor Page, o.c. pp. 40 en 49, reden is om Roufinos laat te dateren.

58. ΝΙ. φίλος (2.3), ξένον (3.1), κλυτόνοος (4.1), Γηγενέα (6.1), γάρ (6.3), 'ικέτις (7.4), ἐπί (8.3) en 'Ιοβάτης (15.3).

59. ΝΙ. Φοίνικος (3.2), παῦσαι (3.2), Φινέως (4.4), μίαναι (5.2), εἶσσε (14.4), Βοιωτής (16.4) en Ρωμύλον (19.2).

voelen begon reeds in de laatste eeuwen voor Christus ; invloed op de literaire metriek is merkbaar vanaf de 3e eeuw n.C.⁶⁰.

We kunnen besluiten : zowel versstructuur als prosodie wijzen op een late ontstaansperiode, merkwaardig genoeg respectievelijk door de strenge inachtneming van bepaalde regels en door de vrije praktijk of door de verwaarlozing van de kwantiteitsregels. Het onderzoek van de metriek bevestigt dus ten volle de hypothese die na het woordonderzoek naar voor werd geschoven. Metrische overeenkomsten met de auteurs van de *Kyklos*, parallelplaatsen tot in de 6e eeuw en het gebruik van een aantal vormen die pas vanaf diezelfde 6e eeuw zijn geattesteerd, laten nog weinig twijfel mogelijk : de *Kyzikeense epigrammen* zijn ten vroegste in de zesde eeuw n.C. geschreven.

De verhouding lemmata - epigrammen

Het is duidelijk dat de epigrammen geen verklarende opschriften waren bij de zuilenreliëfs (taak waarin ze trouwens schromelijk zouden tekortgeschoten zijn). Het is trouwens allerm minst zeker dat de dichter de reliëfs zelf nog gezien heeft. Waar haalde hij dan zijn stof ? En wat is het verband met de reeds aangehaalde prozastukjes die in de *Palatinus* de epigrammen voorafgaan ?

Die lemmata zijn om verschillende redenen merkwaardig. Ten eerste op formeel vlak : waar de lemmata normaal in de marge staan, zijn deze door de copist gewoon in de tekstkolom opgenomen ; bovendien zijn de meeste ongewoon uitgebreid : een aantal zijn zelfs langer dan de epigrammen in kwestie. Ten tweede op inhoudelijk vlak : veel lemmata geven nadere, soms noodzakelijke uitleg over de in de epigrammen behandelde mythe ; soms ook wijkt de versie lichtjes af (bv. in 6 en 14, waar *Artemis* wel in het lemma maar niet in het epigram een rol speelt). Men is het er dan ook over eens dat de lemmata hier, anders dan gewoonlijk, niet van de hand van de samensteller van de *Anthologia* zijn, maar door hem samen met de epigrammen zijn opgenomen. Ook het feit dat epigram 17 verloren is gegaan, maar de inhoud ervan gekend is door een lemma, wijst daarop. De vraag stelt zich wat dan wel de relatie is tussen die (on-eigenlijke) lemmata en de epigrammen.

Dat ze onafhankelijk van elkaar zouden zijn ontstaan is, ondanks de soms afwijkende versies, uitgesloten : inhoudelijk hangen ze meestal wel nauw samen, en dikwijls komen dezelfde termen voor in lemma én epigram, bv. ἀνάγω in lemma 1 en 1.3. Er zijn dan drie relaties mogelijk :

60. Zie WEST, o.c. pp. 163-164.

1. de lemmata zijn geschreven o.b.v. de epigrammen
2. de epigrammen zijn geschreven o.b.v. de lemmata
3. beide zijn door 1 auteur geschreven o.b.v. een gemeenschappelijke bron.

De eerste mogelijkheid⁶¹ kan alleen al op grond van bovenstaande argumenten verworpen worden. Daarbij komt nog dat de precieze plaatsaanduidingen die de lemmata geven i.v.m. de tempel, niet uit de epigrammen kunnen gehaald zijn, en dat uit enkele van deze laatste niet op te maken is welke episode van een mythe behandeld wordt (zo 2, 16 en 18); uit 14 is niet eens duidelijk over welke mythe het gaat!

Anderen dachten in omgekeerde richting: de lemmata zouden verklarende beschrijvingen geweest zijn van de reliëfs, opgenomen in een soort tempelgids⁶². Op grond hiervan zou dan later iemand de epigrammen hebben gedicht. Nu impliceert dit dat de lemmata reeds vroeg zouden zijn geschreven, niet te lang na de bouw van de tempel (dus rond 160 v.C.). Maar onderzoek naar de taal sluit zo'n vroege datering uit: Meyer kwam na een studie van retorische figuren en metrische clausules, woordgebruik en speciale constructies tot de conclusie dat de lemmata waarschijnlijk niet vóór de 5e eeuw n.C. zijn geschreven, door een „*rhetor satis doctus*”⁶³. Aan zijn argumenten voor een late datering kunnen toegevoegd worden: 'Ρῆμος (lemma 19), vorm die pas vanaf de 6e eeuw geattesteerd is (cfr. supra); en Σεργήλεια (eveneens lemma 19) als transcriptie van het Latijnse Servilia, wat erop wijst dat de Latijnse v bij de overname reeds een fricatief was geworden, zoals de Griekse β. De eerste sporen hiervan zijn terug te vinden in de sermo vulgaris van de eerste eeuwen na Christus.

Dat de lemmata in de periode van de reliëfs zouden zijn ontstaan, is dus erg onwaarschijnlijk; dat ze vóór de epigrammen zouden zijn geschreven, is hierdoor nochtans niet uitgesloten.

Radinger verwierp de stelling dat de epigrammen zouden teruggaan op de lemmata, omdat hij de fantasie van de dichter niet in staat achtte zelf levendige details te verzinnen als ἐκνεύει μυσσαττομένη (6.2), δίπλακα σειρήν (7.5), κατὰ ξυλόχου (7.6) ... Zijn conclusie was dan dat „*ein verselustiger Spätling aus einer genauen Beschreibung*

61. Voorgestaan door o.a. SITZLER, o.c. en L. SECHAN, *Etudes sur la tragédie grecque dans ses rapports avec la céramique* (Paris 1926) p. 585.

62. Zo U. VON WILAMOWITZ-MOELLENDORF, *Parerga*, in: *Hermes* 14 (1879) 160-186 p. 167 en WALTZ, o.c. p. 89. Reeds BOISSONADE dacht aan zo'n tempelgids, maar hij situeerde ook de epigrammen zelf daarin: F. DÜBNER, *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Placudeis et appendice nova epigrammatum veterum ex libris et marmoribus ductorum, annotatione inedita Boissonadii, Chardonis (...), apparatus critico et brevi annotatione instruxit Fr. Dübner. Vol. I* (Paris 1871) p. 45.

63. MEYER, o.c. p. 67; onderzoek pp. 53-68.

und einige poetischen Reminiscenzen mit geringer Begabung die Epigramme zusammengestoppelt und sich dazu einen notdürftigen Auszug aus seiner Quelle als Ergänzung beigegeben hat"⁶⁴.

Ondanks de zwakke argumentatie ben ik geneigd deze laatste opvatting te volgen, en inderdaad lemmata en epigrammen aan éénzelfde auteur toe te schrijven. Behalve de moeilijkheden die de andere visies meebrengen, zijn er ook positieve redenen waarom de laatste mijn voorkeur wegdraagt. Vooreerst lijkt mij het verschil dat soms qua inhoud bestaat tussen lemma en epigram, eerder een argument voor het ene auteurschap dan een bezwaar ertegen. In de minderheid van de gevallen waar beide niet perfect overeenkomen, geeft meestal het lemma meer details of uitleg dan het epigram (1, 12, 19) of omgekeerd (in 2). Een paar keer is het epigram een bespiegeling bij de mythe, die in het lemma uiteengezet wordt (16 en 18). In al deze gevallen zijn beide eerder complementair dan in tegenspraak met elkaar. Inconsequentie komt enkel voor in 6 en 14, waar in het lemma telkens sprake is van Apollon en Artemis als wrekers, terwijl in het epigram respectievelijk Apollon alleen en Zeus die rol spelen. Het verschil tussen lemmata en epigrammen, dat dus meestal geen tegenspraak inhoudt, zou m.i. juist moeilijker te verklaren zijn als een van beide van de andere zou afhangen, dan als beide door eenzelfde auteur op basis van één bron zouden zijn geschreven. In dit laatste geval hoeft de auteur zich immers niet gebonden te voelen om in beide exact hetzelfde te zetten, wel integendeel. Een voorbeeld van die complementariteit vinden we in de weergave van de naam van de moeder, de centrale figuur in bijna alle voorgestelde mythes: meestal wordt die zowel in lemma als epigram vermeld, maar 5x staat ze enkel in het lemma (1, 12, 14, 16, 19), 2x enkel in het epigram (2 en 9).

Daarnaast stemt het woordgebruik in lemmata en epigrammen vaak opvallend overeen. Zo vinden we *ἴδιος* als bezittelijk voornaamwoord in lemmata 8 en 12, en in 12.2; *ῥύομαι* in lemmata 9, 10, 16 en 19, en in 10.2; *βάκτρον* in lemma 5 en 5.6. Aangezien dit een praktisch exclusief poëtisch woord is, is het onwaarschijnlijk dat de keuze ervan in het epigram zou teruggaan op het lemma; die lijkt integendeel geïnspireerd door poëtische parallellen⁶⁵, zodat de term in het lemma eerder secundair moet zijn, of van dezelfde auteur.

Het aanvaarden van éénzelfde auteur voor lemmata en epigrammen lijkt mij dan ook het meest logische standpunt, temeer omdat ze in dezelfde periode kunnen ontstaan zijn. Beide gaan dan wellicht

64. C. RADINGER, *Zu den Kyzikenischen Epigrammen der palatinischen Anthologie*, in: *Philol. hist. Beiträge* Wachsmuth (Leipzig 1897) 116-126, p. 122.

65. Naast Apollonios (cfr. supra n.38) ook Nonnos 7.44: *ἑρείδεται βάκτρον*.

terug op een nauwkeurige beschrijving van de tempel van Apollonis (eventueel met afbeeldingen?), op grond waarvan iemand in de 6e eeuw of later onze epigrammen dichtte én ze van een verklarende inleiding in proza voorzag. Hijzelf of zijn bron vond het blijkbaar nodig de mythe van Romulus en Remus aan de collectie toe te voegen. Over die bron weten we niets. Tot de mogelijkheden behoren twee verloren gegane, ongedateerde werken: *περὶ Κυζίκου* van Polygnotos, en *τὰ πάτρια Κυζίκου* van Diogenes van Kyzikos.

Mythologische inspiratiebronnen van de beschreven scènes

De Kyzikeense epigrammen vormen een uitzonderlijke collectie van mythen rond eenzelfde thema: de liefde van kinderen voor hun ouders. (Zo wordt het thema toch omschreven; in praktijk gaat het meestal om bloedige wraakacties). Sinds Jacobs is men ervan overtuigd dat de versies van de mythes, in AP III gevolgd, grotendeels teruggaan op de tragici, en dan vooral op (verloren tragedies van) Euripides⁶⁶. De bedoeling is hier niet deze relaties een voor een te onderzoeken, maar wel enkele beschouwingen te geven bij de manier waarop deze literaire voorbeelden hun invloed eventueel uitoefenden.

Dikwijls stelt men zonder meer dat de reliëfs van Kyzikos geïnspireerd werden door Euripides (of een ander auteur). Vraag is echter of we over die reliëfs dergelijke uitspraken mogen doen: in hoeverre is AP III, uit de 6e eeuw n.C., een getrouwe weergave van de reliëfs uit de 2e eeuw v.C., die ze beweert te beschrijven? Een zeker antwoord op deze vraag is niet te geven, want het hangt samen met de hypothese over het ontstaan van AP III, zoals hierboven gegeven. Nu schijnen de lemmata wel enige garantie te geven i.v.m. de getrouwheid van hun weergave, door de precieze plaatsaanduidingen. Wellicht zijn ze betrouwbaarder dan de epigrammen zelf, waar fenomenen als poëtische reminiscenties en dwang van het metrum kunnen meespelen.

Wanneer we aanvaarden dat we ons, vooral via de lemmata, een vrij nauwkeurig beeld kunnen vormen van wat op de tempel stond gesculpteerd, stelt zich nog een vraag i.v.m. de aard van eventuele invloed: hoe is de keuze van de uitgebeelde mythes tot stand gekomen? Iemand van Pergamon kan speciaal voor de gelegenheid op zoek zijn gegaan naar voorbeelden van mythologische kinderliefde in de literatuur. Het is in elk geval zo dat enkele mythes de Attaliden

66. Zo bv. op Φοῖνιξ (3), Κρεσφόντης (5), Ἀντιόπη (7), Ὑψιπύλη (10), Δίκτυς (11), Μελανίππη ἢ θεσμώτις (16) ... Zie RADINGER, o.c. p. 124 n.2; SECHAN, o.c. passim; H. VAN LOOY, *Zes verloren tragedies van Euripides* (Brussel 1964) pp. 195-196; en vooral CALDERINI (cfr. n.67).

nauw aan het hart lagen : Dionysos, Telephos en Herakles (1, 2 en 13) waren eng verbonden met de dynastie (cfr. supra). In dat geval kunnen de tragici de rechtstreekse bron zijn : zoals genoegzaam bekend was vooral Euripides zeer populair vanaf de Hellenistische tijd. Een andere mogelijkheid is dat de scènes geput werden uit een bestaande collectie van gelijkaardige mythes. Eveneens vanaf het Hellenisme ontstonden dergelijke verzamelingen (denken we aan de *Λύδη* van Antimachos). Op die manier kunnen de tragici hoogstens onrechtstreeks invloed hebben uitgeoefend. Hoe dan ook, relaties leggen tussen verloren tragedies, waarvan de inhoud soms erg onzeker is, en verloren reliëfs, waarvan het onzeker is wat er precies stond op afgebeeld, is erg speculatief.

Anderzijds is het even roekeloos enkel de inhoud van de epigrammen in relatie met de tragedie te behandelen, en de reliëfs buiten beschouwing te laten, zoals Calderini deed in een uitgebreide studie⁶⁷. Dat er inderdaad rechtstreekse invloed kan geweest zijn wat betreft vocabularium en stijl, hebben we gezien. De inhoud is een andere kwestie. De lemmata, die toch meestal identiek dezelfde versie volgen, lijken expliciet over de reliëfs te gaan, en zo zitten we weer bij voorgaande vraag.

Het belang van de mythologische inhoud van de epigrammen ligt vooral in de enkele aanvullende details of episodes ; als basis voor de reconstructie van tragedies⁶⁸ behandelt men ze best met de grootste voorzichtigheid.

67. A. CALDERINI, *Degli epigrammi Ciziceni considerati in relazione con la tragedia*, in: *Athenaeum* 1 (1913) 345-372.

68. Voor de reconstructie van Euripides' *Hypsipyle* bv. werd het tiende epigram gebruikt door o.a. Welcker, Hartung, Menozzi en C. Robert, cfr. SECHAN, o.c. pp. 343 n.7 en 358 n.1.